

CRTICE IZ CRKVENE POVIJESTI RIJEKE VEZANE UZ ODNOS KRŠĆANA I ZDRAVSTVA

SKETCHES FROM ECCLESIASTIC HISTORY OF RIJEKA ILLUSTRATING THE RELATIONSHIP BETWEEN CHRISTIANITY AND HEALTH CARE

Marko Medved*

SUMMARY

The first part of the article looks into the contribution of Christianity to health care in the Middle Ages. In those times, monasteries used to take care of the sick, pilgrims, and travellers. The second part brings interesting information about health care institutions from the church history of Rijeka. Local circumstances favoured setting up an infirmary in St Sebastian's street. Adjacent to the Church of the Assumption was the asylum of the Holy Spirit; the name had remained with the town hospital of Rijeka until 1945. Four fraternities played a major role in local health care: St Mary's, St Michael's, St Vitus', and St John's. Their members helped each other and took care of the weak and the sick. The lazarets of Rijeka, one in Mandrač and the other in Martinšćica, had their own chapels and organised pastoral care. The first bishop of Rijeka, Isidoro Sain, established the Vicariate of St Joseph in the town hospital on 1 January 1928. Health care in Rijeka had strong ties with the Sisters of Mercy, who arrived in the town in 1858 and have been working in a variety of healthcare institutions to this day.

Key words: fraternities, Rijeka Episcopate, Isidoro Sain, Sisters of Mercy

* Teologija u Rijeci – područni studij Katoličkog bogoslovnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. 51000 Rijeka, Omladinska 14

Adresa za dopisivanje: E-mail: markomedved@ymail.com; marko.medved@net.hr

UMJESTO UVODA

Kršćani su se, po uzoru na Krista, brinuli ne samo o duši već i o tijelu čovjeka. Nicejski je koncil 325. godine svakom biskupu savjetovao da u gradovima u kojima postoje katedrale uspostavi hospicij. U srednjem vijeku kršćanske su se bolnice proširile po čitavome europskom kontinentu. Tijekom povijesti kršćani su bili ti koji su inicirali brigu o mentalno nestabilnim osobama, a osnutak Crvenoga križa također je djelo kršćanina.

Crkvena povijest Rijeke nije dovoljno istražena. Osobito se to odnosi na razdoblje između dvaju svjetskih ratova, odnosno tijekom talijanske uprave. S time u vezi i djelovanje Crkve u riječkom zdravstvu ostalo je nedovoljno poznato. Dok je nedovoljno poznavanje toga razdoblja donekle razumljivo zbog odlaska Talijana nakon Drugoga svjetskog rata, nema opravdanih razloga koji mogu objasniti i opravdati nedovoljno poznavanje crkvene povijesti Rijeke u proteklim stoljećima.

BOLNICA NA ZAPADU I ULOGA VJERNIKA LAIKA

Prve bolnice nastale su kao mjesta utočišta i pomoći za starije, invalide i hodočasnike. Bili su to hospiciji za siromašne, više negoli mjesta za liječenje. Još je grčko-rimski svijet poznavao *hospitalitas*, ali samo kao osobno nagnuće i stav prema gostu. Tek će ju kršćanstvo uzdići na razinu zajednice i na njene obveze kako bi se pomoglo potrebitima. U bolnicama je obvezno prisutan lik Gospodina jer su to mjesta u kojima Duh Sveti djeluje i liječi.

U ranome srednjem vijeku crkve i samostani brinuli su se o bolesnicima, hodočasnici i putnicima. U tim *hospites*, tvrdile su regule i konstitucije, služi se samome Kristu. Redovniku i svećeniku u prvome je planu bio *opus Dei* izražen u liturgiji, osobno posvećenje i kontemplativni život; bolesnici su ostajali u drugom planu jer briga o bolesnicima nije činila središte redovničkoga života.

Promjena se događa nakon XI. stoljeća s grgurovskom reformom kada laici, svjetovnjaci, aktivnije započinju sudjelovati u javnom životu Crkve. Stavljao se za uzor Krist koji liječi i pomaže; *pauperes Christi* žele ga slijediti kako bi pomogli drugima.¹

¹ Han Memorie per la storia della liburnica città di Fiume WOLTER – Hans Georg BECK, *Civitas medievale. La scolastica, gli ordini mendicanti XII–XIV secolo* (niz *Storia della Chiesa Huberta Jedina*), sv. V/1, Milano 1976., str. 260.–262.

Od kuća u kojima su utočište nalazili stariji (*xenodochia*), u XII. stoljeću i nakon toga, razvijaju se bolnice. Za vrijeme križarskih ratova posebnu važnost imaju viteški bolnički redovi – ivanovci i templari. U to doba obnavljaju se bolnice u crkvama i samostanima, osobito u gradovima i na putovima kojima prolaze hodočasnici. Slijedila se augustinska regula (pravilo), osobito kod premonstrata. U gradovima su se osnivale bolničke bratovštine od muškaraca i žena koji su se najprije okupljali u već postojećim bolnicama, a onda se oslanjali na crkve i samostane. Ubrzo su nastojali biti samostalni, bolnicu su premjestili i dali si redovnička pravila. Bolnice su preustrojene u zadužbine regularnih kanonika ili samostalnih redovnika.

Pod bratovštinom (*confraternitas, fraternitas, schola*; brašćina, skula) razumijeva se udruga vjernika laika radi društvenih i religioznih ciljeva, i to najčešće na staleškoj osnovi.² O njihovoj ulozi crkveni povjesničar Franjo Šanjek piše: „Crkvene vlasti redovito ne sudjeluju u osnivanju i organiziranju bratovština, koje osim religiozne imaju naglašenu i socijalnu komponentu, jer poput današnjih sindikalnih udruženja nastoje odgovoriti životnim potrebama ondašnjeg društva. Uz ljudsku solidarnost, koju ističu siromašniji pojedinci ili ekonomski ugroženiji slojevi društva, i u gradskoj i u seoskoj sredini, bratovštine pružaju svojim članovima određenu duhovnu i materijalnu sigurnost: pomoć u bolesti, utjehu u smrtnom času, organiziranje pokopa, pomoć obitelji preminulog bratima, posebno u odgoju i školovanju pokojnikove djece. Preminuli članovi bratovštine, kao i svi dobročinitelji crkvenih ustanova, imaju udio u duhovnim zaslugama Crkve.“³

U XIII. stoljeću dolazi do komunalizacije bolnica. Bilo da je bila riječ o svjetovnoj ili vjerskoj zadužbini, bolnice su davane na brigu bratovština. Na drugoj strani Elbe cisterciti, teutonski red i predmonstrati podižu

² Za generalni pogled na bratovštine u Europi upućujem na *Le mouvement confraternel au moyen âge. France, Italie, Suisse, Actes de la table ronde organisée par l'Université de Lausanne avec le concours de l'École française de Rome, Lausanne 9-11 mai 1985, École française de Rome, Rim, 1987.* Vidi i Giancarlo Angelozzi, *Le Confraternite laicali. Un'esperienza cristiana tra medioevo e età moderna*, Brescia, 1978. Krešimir Zorić doktorirao je sredinom XX. stoljeća na Papinskom sveučilištu Gregoriana na bratovštinama u dalmatinskim krajevima (*Le confraternite in Dalmazia studiate nei loro manoscritti ed il loro influsso sulla vita religiosa*, Rim, 1949.), ali u Hrvatskoj nije dovoljno poznat. Bratovštine na hrvatskom prostoru bile su predmetom zanimanja historičara, osobito što se tiče Dalmacije, posebice Dubrovnika, ali i Šibenika, Istre i Krka. O bratovštinama s riječkog područja, osim Kostrene (Radojica F. Barbalić, *Bratovština pomoraca iz Kostrene sv. Barbare*, Pula, 1958.), nije se dovoljno pisalo. Luigi Maria Torcoletti, kojega koristimo u ovome radu, ostaje još uvijek nezaobilazan autor.

³ Franjo Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru. Pregled religiozne povijesti Hrvata (7.–20. st.)*, Zagreb, 1996., str. 259.

bolnice. Nije bila rijetkost kad bi i pripadnik viših staleža na kraju i sam ušao da kao brat bolničar služi u bolnici koju je sam uspostavio.

Građanski sloj, koji u XIII. stoljeću sve više dobiva na važnosti i autonomiji, preuzima na sebe brigu o dobrotvornim ustanovama. Potrebe stanovnika za bolnicama postajale su sve veće, a crkvene ustanove nisu bile u stanju zadovoljiti potražnju. Građanstvo se počinje brinuti o bolnicama, za što, uostalom, ima i financijska sredstva. Tko je stavljao na raspolaganje sredstva za bolnice, tražio je da njima i upravlja. U neku ruku građanstvo postaje konkurentno Crkvi. Građanstvo preuzima ekonomsku brigu, a Crkva duhovno vodstvo pod kontrolom mjesnog biskupa. Ta komunalizacija nipošto nije značila i sekularizaciju bolnica koju poznajemo iz razdoblja liberalizma. Crkva se i dalje brine za duhovne potrebe bolesnika. Kaže njemački crkveni povjesničar Siegfried Reicke: „Srednji vijek ne poznaje bolnicu koja bi bila bez vjerske skrbi.“ Taj proces traje tijekom XIII. i XIV. stoljeća, a gdje god još i nakon toga crkvene ustanove predvode upravu bolnica.⁴

RIJEČKE BRATOVŠTINE I BOLESNICI

Kao i u drugim aspektima srednjovjekovnog života Rijeke, i u pitanju zdravstva i zdravstvene skrbi središnji izvor na temelju kojega crpimo informacije jest notarski zapis kancelara Antonija de Rena, koji obuhvaća razdoblje od 1436. do 1465. godine. Taj *Liber Civilium* tumačilo je više historičara.⁵

Rijeka je u XIV. i XV. stoljeću malen i zbijeni gradić s uskim ulicama, između augustinskog samostana i župne crkve Uznesenja Blažene Djevice Marije (*Duomo, Assunta*, Kosi toranj, Vela crkva). U gradu se čuvaju i

⁴ H. Wolter – H. G. Beck, „Civitas medievale. La scolastica, gli ordini mendicanti XII-XIV secolo“, str. 263.–264.

⁵ Silvino Gigante, „Appunti sulle condizioni igieniche e sanitarie della Fiume d'altri tempi“, *Bulletino della Deputazione fiumana di storia patria*, 1912., str. 48.–81; Alfredo FEST, „Le condizioni igieniche e l'arte medica a Fiume nel Quattrocento“, *Fiume. Rivista di studi fiumani*, XIII.–XIV. (1938.), str. 3.–22. Od hrvatskih autora novijega doba spomenimo, u prvom redu, Nikolu Korina, *Razvitak medicinske misli u Rijeci*, Rijeka, 1967.; Isti – Drago Vrbanić, „Povijest zdravstvene kulture na području Rijeke“, *Dometi*, XVIII. (1985.), 4–5, str. 53.–62; *Izabrani radovi*, Rijeka, 2005. Tu su i Ante Škrobonja koji, počevši od magistarskog rada napisanog 1984. pod mentorstvom prije spomenutog Korina (*Socijalno medicinske prilike u Rijeci tijekom 15. i 16. stoljeća*), nastavlja s proučavanjem povijesti medicine u Rijeci: *Medicina zavičaja*, Rijeka, 2000.; *Medicina svud oko nas*, Rijeka, 2008.; Darko Manestar – Isti, *Dr. Catti. Slike iz života jednoga riječkog liječnika* (Quadri di vita di un medico fiumano. Bilder aus dem Leben eines Fiumaner Arztes), Rijeka, 1999. Spomenimo i: Marijan Matejčić – Radmila Matejčić, *Ars Aesculapii. Prilozi za povijest zdravstvene kulture Rijeke i Hrvatskog primorja*, Rijeka, 1982.

domaće životinje, bez kanalizacije, s primitivnim zahodima, sa slabim ili nikakvim odvozom smeća. Sve to stavlja na kušnju komunalnu infrastrukturu, a u sličnoj se situaciji nalaze i mnogi drugi gradovi u Europi.

Problematične zdravstvene prilike potiču otvaranje hospitala u prvoj polovici XV. stoljeća u Ulici sv. Sebastijana. Ne možemo s preciznošću odrediti točnu godinu njegova nastanka u Rijeci, no vjerojatno je riječ o 1440. ili neposredno prije toga.⁶ Lokacija je sigurnija negoli datum. Riječ je o mjestu na kojem i danas postoji crkvice Svetih Fabijana i Sebastijana. Hospital je ujedno i prenočište pa se u njega, osim bolesnih, smještaju nemoćni, siromašni, skitnice i siročad. Ustanova se u početku uzdržava zahvaljujući milodarima, a poslije gradska uprava ustanovljuje stalnu novčanu potporu koja se namiruje iz sredstava dobivenih daćom na prodano vino i ulje te različitim pljenidbama robe nesavjesnih trgovaca. Ne zna se do kada djeluje, ali svakako tijekom 15. stoljeća.

Tijekom posjeta Rijeci 1567., nadvojvoda Karlo obećao je gradskom skloništu siromašnih staraca i nemoćnih bolesnika materijalnu pomoć. Po kapelici Svetoga Duha dobilo je to sklonište ime bolnica „Sveti Duh“. Godina 1572. smatra se godinom osnutka prve riječke bolnice. Ostat će u Starom gradu do XIX. stoljeća.⁷ Ime Duha Svetoga riječka bolnica zadržala je i nakon nekoliko premještaja, sve do 1945. godine.

Austrijski nadvojvoda odobrio je 1573. da se na uvezeno ulje i vino ubire određena daća u korist te bolnice. Zahvaljujući tome, i stjecanju većeg posjeda u Škurinjskoj Dragi, bolnica i ubožnica dobile su bolji temelj za svoj rad. Godine 1599. Rijeku je pogodila kuga; bolest se toliko razmahala da je odnijela živote više od trista Riječana. Nakon prestanka bolesti, procesiju zahvalnosti Gospi Trsatskoj zaustavili su naoružani Trsaćani strepeći i sami da će biti izloženi opasnosti od zaraze.

⁶ Giovanni Kobler spominje spis u kojem piše kako te godine grad već posjeduje takvu ustanovu, stoga 1440. godinu treba smatrati *terminus ante quem*. Ipak, Mirko Dražen Grmek spominje 1441. godinu („Bolnice“, u: *Medicinska enciklopedija*, sv. 2., Zagreb, 1958., str. 212. Cit. Prema A. Škrobonja, *Socijalno medicinske prilike u Rijeci tijekom 15. i 16. stoljeća*, str. 79.–80, 104.–105.). Anticipiranje osnutka u XIV. stoljeće nalazimo u: Danilo Klen (gl. ur.), *Povijest Rijeke*, Rijeka, 1988., str. 100.

⁷ Usp. Giovanni Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, sv. 1., Fiume, 1896. (pre-tisak Trst, 1978.), str. 148.

Čini se da *Povijest Rijeke* iz 1988. nije sklona priznanju doprinosa bratovština brizi za bolesnike. Spominje kako bratovštine imaju „možda više moralnu ulogu“.⁸

Ipak, valja istaknuti da uloga bratovština nije bila tek moralne naravi. Članovi bratovština pomažu se međusobno, a pomažu i drugima, osobito nemoćnima i bolesnim građanima. Kako nam svjedoči Luigi Maria Torcoletti, bratovštine Svete Marije, Svetoga Mihovila, Svetog Vida i Svetog Ivana bile su barem u XV. stoljeću vrlo ugledne i jake.⁹ Isto nam kazuje i Ivan Poglajen, autor iz XIX. stoljeća, pišući kako su se bratovštine trudile u djelima milosrđa, priskrbujući miraz siromašnim djevojkama, pomažući nemoćnike u hospitalu Duha Svetoga i dajući potrebitima utočište u hospiciju.¹⁰

Bratovština svetoga Mihovila, uspostavljena 1697., među svojim je zadaćama imala i pomoć siromašnim i bolesnima. Nije posve jasno je li okupljala postolare ili pripadnike koje druge struke.¹¹

Bratovština *dei Bianchi*, čije je drugo ime bilo Gospe Karmelske, s obzirom na to da se okupljala oko oltara Gospe Karmelske u *Assunti*, među svojim je zadaćama, kako ističe Luigi Maria Torcoletti, imala djela milosrđa kao npr. prihvata siromaha u hospicij, vjerojatno onaj Duha Svetoga, mirenje zavađenih, brigu o bolesnicima, praćenje donošenja popudbine umirućima, brigu o zakapanju mrtvih.¹²

Bratovština Svetoga Nikole je, kao i u ostalim primorskim mjestima, okupljala pomorce. Sjedište joj je bilo na Mlaki (Pioppi, nekadašnja tvornica Torpedo), a ondje je postojala i kapela posvećena tome svecu. Kapela je u uporabi do 1729., potom se pobožnost seli bliže središtu grada u crkvu Sv. Barbare, a kapela je srušena 1788. godine. Bratovština svetoga Nikole brinula se, među ostalim, da domaći i strani pomorci budu primani u hospicij. Torcoletti piše: „Bratovština se brinula o tome da bolesni pomorci, i domaći i strani, budu primljeni u bolnici Duha Svetoga. Liječnik pobožne

⁸ D. Klen (gl. ur.), *Povijest Rijeke*, n. d., str. 101. Kako doznajem od prof. A. Škrobonje, to nije stav njezina glavnog urednika, već jednog od suradnika, Nikole Korina, koji je tom prigodom odveć sazeo opis zdravstvenih prilika.

⁹ Luigi Maria Torcoletti, „Le confraternite fiumane“, *Fiume* (1954.) 1, 79–89; (1954.) 2, 154–157.

¹⁰ Giovanni Poglajen, „Alcune memorie cronologiche toccanti le chiese ed il capitolo di Fiume“, *Fiume. Rivista semestrale della Società di studi fiumani in Fiume*, VIII (1930.) 1–2, 106.

¹¹ G. Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, sv. 1., str. 159.–160.

¹² L. M. Torcoletti, „Le confraternite fiumane“, *Fiume* (1954.) 1, 86. Palu Gospe Karmelske Isidoro Sain darovao je župi Sv. Nikole, s obzirom na to da su u *Assunti* već bile četiri pale i jedan Gospin kip.

udruge godišnje je u tu svrhu primao 200 florina, pozamašan iznos za ono doba.“¹³

Jasno da takve ustanove, u kojima pronalazimo korijene zdravstvene skrbi na svršetku srednjega vijeka, nisu i ne mogu biti zdravstvene ustanove u današnjem smislu riječi. To ipak ne znači da su u njima korisnici nalazili isključivo moralnu i čudorednu pomoć. Narav takve ustanove dobro izražava pojam „zdravstveno-socijalne ustanove“ koji rabi Ante Škrobonja. Taj autor piše kako se radilo o „mješavini ubožnice, nahodišta, staračkog doma i tek onda bolnice“.¹⁴

Objektivna historiografija svakako će uočiti brigu bratovština o bolesnicima. Proučavajući bratovštine na hrvatskoj razini, već spomenuti suvremeni hrvatski crkveni povjesničar Franjo Šanjek ističe: „Najstariji statuti i uzakonjeni običaji naših bratovština naglašavaju njihov religiozni karakter. Ipak se na prvome mjestu ističu dužnosti uzajamnog pomaganja, osobito u slučaju nesreće ili smrti, kada su članovi svake pojedine bratovštine obvezni pomoći udovici preminulog bratima oko obrade zemlje, odgoja i podizanja njegove djece. Isti se vrlo aktivno zalažu za društveni, kulturni i politički napredak svoga grada: pomažu u održavanju javnog reda, posreduju u sporovima, organiziraju plaćanje voditelja humanističkih škola, administriraju crkve, izdržavaju hospicije i prihvatilišta za siromahe, materijalno pomažu sirotinju, napose prigodom velikih kršćanskih svetkovina Božića, Uskrsa i proslave mjesnog zaštitnika. [...] Bratovštine paze na moralan život svojih članova, bore se protiv lihve i krađa, pomažu svoje gradove u javnim potrebama, napose u vrijeme elementarnih nepogoda i epidemija. Preko bratovština u javnom životu naših gradova afirmira se pučki sloj građanstva, što je pridonosilo napretku komunalnog života i boljem razumijevanju među lokalnim stanovništvom.“¹⁵

Spomenimo da su sveci Kuzma i Damijan, liječnici, posebno štovani u crkvi Svetog Jeronima od medicinara – liječnika, kirurga, babica.¹⁶

Uz zaštitu od kuge, povezano je i pitanje izgradnje crkve Svetoga Roka, zaštitnika od kuge. Tu je crkvu u razdoblju od dvjesto poedeset godina koristila redovnička zajednica riječkih benediktinki, od svoga dolaska 1663. do premještaja 1914. na Podmurvice, a još prije toga isusovci dok su

¹³ L. M. Torcoletti, „Le confraternite fiumane“, str. 89.

¹⁴ A. Škrobonja, *Socijalno medicinske prilike u Rijeci tijekom 15. i 16. stoljeća*, str. 80.

¹⁵ F. Šanjek, *Kršćanstvo na hrvatskom prostoru*, str. 265.

¹⁶ L. M. Torcoletti, „Le confraternite fiumane“, *Fiume* (1954.) 1, 80.

gradili novu veliku crkvu Svetog Vida. Ostaje do danas neodgovoreno pitanje datiranja njezine izgradnje; velik je raspon, od kraja XIII. do početka XVII. stoljeća, koji spominju autori.¹⁷

LAZARETI

Sigurnosno-zdravstveno stanje uznemiruju dolasci većeg broja stranaca različita podrijetla. Grad opasan zidom tek se zatvaranjem gradskih vrata mogao boriti protiv unošenja zaraznih bolesti. Godine 1610. dolaze kapucini i grade samostan izvan gradskih zidina, pa će se oni brinuti o vjersko-sakramentalnim, ali i egzistencijalnim, pa i zdravstvenim, potrebama stranaca koji nisu mogli ući u grad u to doba. Znamo za brigu kapucina o okuženima drugdje u Europi; pretpostavljamo da je tako bilo i u Rijeci, iako nema radova o tome pa ni nakon prošlogodišnjega znanstvenog skupa posvećenog četiristoljetnom djelovanju kapucina u Rijeci.

Valja reći da se uvijek uz zdravstvenu ustanovu gradi i kapela. Još 1674. gradske vlasti traže lokaciju za lazaret, što će se otvoriti tek poslije, 1722. godine. Kapela Svetoga Karla u lazaretu posvećena je 1726. (u mandraču kod bivšeg *Rikarda Benčića*). Godine 1833. podiže se novi pomorski lazaret u Martinšćici, jer se Rijeka u to doba proširuje i Mandrač više nema uvjeta za izolacijske postupke. Tako i 1821. kada se, zalaganjem Giovannija Battiste Cambijerija Gradsko vijeće odlučuje pribaviti bivšu voštarnicu obitelji Cavalli i Licudi i dio vrta, gradi se i kapela u koju je prenesena pala i oltar Duha Svetoga iz Staroga grada.¹⁸

Gradska bolnica Svetoga Duha otvorena je 1. lipnja 1823. na novome mjestu u Zagradu (današnjoj Ciottinoj). Opći zavod za siromahe (Istituto generale dei Poveri) pripojen je bolnici 1824., a 1880. odvojen od Gradske bolnice. Početkom XX. stoljeća prostorije ubožnice pokazale su se skućenima, a bolnica osjeća potrebu za povećanjem bolesničkih soba. Godine 1908. otvara se ubožnica *Braće Branchetta* sagrađena velikom donacijom od 460.000 kruna braće Antonija i Costantina Branchetta (posljednji je bio svećenik), pa su ondje premještene nemoćne starije osobe i siročad, što je rasteretilo postojeću bolnicu.

¹⁷ G. Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, sv. 1., str. 139.–140.

¹⁸ Usp. D. Klen (gl. ur.), *Povijest Rijeke*, str. 199; G. Kobler, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume*, sv. 1., str. 148.

Proširena zahvaljujući, među ostalim, i Cambierijevoj zakladi, u Ciottinoj je gradska bolnica ostala sve do XX. stoljeća. Postupak premještanja riječke gradske bolnice u zgradu Vojno pomorske akademije (izgrađene 1857. na zemljištu obitelji Ciotta), okončan je 1933. godine.

SUŠAK

Na sušačkoj strani spomenimo da se u okviru trsatskog samostana od 1546. nalazi hospicij za bolesne redovnike s vrlo bogatom ljekarnom i knjižnicom. Znamo da je pružao usluge i okolnom stanovništvu i da ga je carica Marija Terezija zatvorila 1758. godine.

Na prostoru današnjeg hotela *Neboder* postojala je ubožnica zvana Kortil, uz kapelu sv. Lovre, zahvaljujući pavlinima koji su 1759. ondje kupili dobro u kojem je od 1780. do 1786., kada je red ukinut, djelovao hospicij, odnosno ubožnica. Kortil i kapela svetog Lovre srušeni su 1934. radi izgradnje sušačkog nebodera.

USPOSTAVA BOLNIČKOG VIKARIJATA U RIJECI TIJEKOM TALIJANSKE UPRAVE

Rijeka je postala biskupijskim središtem tijekom talijanske uprave bulom pape Pija XI. *Supremum pastorale munus* od 25. travnja 1925., nakon što je godinu dana prije postignut osnovni politički preduvjet priključenjem Rijeke Italiji. Osnutak Riječke biskupije omogućen je povoljnim uvjetima na političkom i crkvenom polju. Stvaranje apostolske administrature 1920., čime senjsko-modruški biskup gubi jurisdikciju nad gradom, i cijepanje do tada jedine gradske župe Uznesenja Marijina stvaranjem novih četiriju župa 1923., glavne su promjene na crkvenom području. Nova je biskupija bila višenacionalnog sastava s prisutnošću Talijana, Hrvata i Slovenaca.¹⁹

Benediktinac Isidoro Sain, najprije je apostolski administrator, a od 1926. prvi riječki biskup. Nasljeđuje ga 1933. Antonio Santin koji na katedri Svetoga Vida ostaje do 1938. godine. Zadnji talijanski biskup je Ugo

¹⁹ Od župa Senjsko-modruške, Tršćansko-koparske i Ljubljanske biskupije formira se Riječka biskupija. Novoj je biskupiji pripalo šesnaest župa koje su se nalazile na području Kvarnerske provincije. Dotadašnjoj apostolskoj administraturi "Rijeke i predgrađa", koja se prostirala nad šest župa, pridruženo ih je još deset: iz Tršćansko-koparske biskupije sedam i iz Ljubljanske biskupije tri župe.

Camozzo koji nakon devetogodišnjeg episkopata napušta Rijeku 3. kolovoza 1947. godine.²⁰

Organizacija pastorala u staroj i novoj riječkoj gradskoj bolnici zaokupljala je apostolskoga administratora Celsa Costantiniya, ali je tek njegovu nasljedniku uspjelo strukturirati pastoral bolesnika, odnosno uspostaviti bolnički vikarijat.²¹

Isidoro Sain je od samoga svoga dolaska u Rijeku zahtijevao uspostavu bolničke kapelanije. Apostolski administrator je 6. prosinca 1924. potpisao ugovor s kapucinskim gvardijanom i predstavnikom gradskih vlasti, čime je pastoral bolesnika riječke gradske bolnice definitivno predan redovnicima.²² Kapelan se brinuo i o vjerskim potrebama milosrdnica na službi u bolnici.

Tada već kao riječki biskup, Isidoro Sain uspostavio je 1. siječnja 1928. bolnički vikarijat Svetoga Josipa. Vikarijat je izvukao ispod jurisdikcije župe Presvetoga Otkupitelja i stavio ga izravno pod vlast ordinarija.²³

S obzirom na to da je kapela u bolnici bila posvećena Duhu Svetome, Sainov je nasljednik Antonio Santin 1937. izmijenio titulu i odredio naziv vikarijata *Bolnički vikarijat Duha Svetoga*, te da sveti Josip i sveti Vinko Paulski budu suzaštitnici kapele.²⁴ Kada je 1936. gradska bolnica postala autonomno tijelo, Riječka biskupija je s bolničkom upravom i kapucinima potpisala nove ugovore.²⁵

²⁰ O crkvenim prilikama u Rijeci tijekom talijanske uprave vidi: Mile Bogović, "Crkvena povijest Rijeke od 1889.–1924.", u: *Bernardin Nikola Škrivanić i njegovo vrijeme*, Zbornik radova, Darko Deković (ur.), Rijeka, 1997., str. 139.–152.; Marko Medved, "Nastanak Riječke biskupije 1925. godine", *Croatia Christiana periodica*, XXXIII (2009.) 64, 137–156; Isti, "Osnivanje novih riječkih župa 1923. godine", *Časopis za povijest zapadne Hrvatske*, IV–V (2009.–2010.), 115–127.; Isti, "Riječka Crkva i aneksija grada Italiji 1924. godine", *Problemi sjevernog Jadrana*, 10 (2009.), 71–87; Isti, "La plurinazionale diocesi di Fiume nei primi anni del fascismo", *Rivista di storia della Chiesa in Italia*, LXIV (2010.) 1, 71–91.

²¹ U pismu gradskome magistratu od 10. srpnja 1923. Isidoro Sain piše kako je njegov prethodnik Celso Costantini pokušavao riješiti pitanje bolničkoga pastorala, ali je sve to bilo privremenoga karaktera. Nadbiskupijski arhiv Rijeka (=NAR), *Acta*, 198/1923, folium 1.

²² Kopiju ugovora iz 1924., na zahtjev apostolskoga administratora Carla Mecchije, bolničke su vlasti 28. lipnja 1933. poslale riječkome biskupijskome ordinarijatu. *Isto*, 256/1933.

²³ Dekret Isidora Saina o uspostavi samostalnoga bolničkoga vikarijata, 1. siječnja 1928. NAR, *Acta*, 1/1928.

²⁴ Dekret Antonija Santina, 19. srpnja 1937. NAR, *Acta*, 469/1937. Prigodom dvjesto godina od smrti svetoga Vinka Paulskoga, Antonio Santin je 19. srpnja 1937. inaugurirao oslikanu kapelu, djelo riječkoga umjetnika Carmina Butkovicha Visentinija. *Usp. La Vedetta d'Italia*, 15. i 18. srpnja 1937.

²⁵ Bolnici su se na raspolaganje stavila dvojica kapucina, od kojih je jedan odlazio na Škurinje u tamošnji psihijatrijski odjel, a drugi je trajno bio u bolnici. Potom su obojica djelovala u bolnici.

SESTRE MILOSRDNICE I APOSTOLAT BOLESNIKA

Redovnice milosrdnice svetog Vinka Paulskoga došle su u Rijeku 1. studenoga 1858., trinaest godina nakon što su iz južnog Tirola stigle u Zagreb.²⁶ U bolnicu i ubožnicu, gradska Dobrotvorna komisija pozvala je redovnice iz Zagreba kako bi preuzele njegu bolesnika, siromaha i siročadi. Dana 14. svibnja 1858. potpisan je ugovor koji su u ime družbe potpisale s. Fidelis Hopperger i s. Ivana Krossbacher, a u ime komisije pl. Zmaić Svetogradski. Bila je to prva bolnica koju je izvan Zagreba preuzela zajednica milosrdnica. Sestre, predvođene Georgijom Čugmal, u riječkoj su bolnici zatekle 75 bolesnika, 46 siromaha i 15 siročadi.²⁷

Od 1911. do 1917. redovnice su djelovale i u sanatoriju na Pećinama. U središtu grada radile su u klinici dr. Mihića od 1925. do 1927., a u sanatoriju Društva liječnika doktora Grossicha djelovale su od 1913. do 1948. godine. U Vili svetoga Vinka, izgrađenoj 1901. zahvaljujući sestri Filomeni Massi, otvoren je dom za starije žene, čime su dobile još jedno polje za svoj

NAR, fascikl "Bolnički vikarijat", f. 29–32.

²⁶ *Povijest Družbe sestara milosrdnica Sv. Vinka Paulskoga u Zagrebu*, Zagreb, 1935, str. 57. Zagrebački nadbiskup i kardinal Juraj Haulik pozvao je iz milosrdnice svetoga Vinka Paulskoga iz Austrije. Iz Zamsa kraj Innsbrucka stigle su 1845. u Zagreb. Usp. L. Kirn – V. Nosić, *Sestre milosrdnice u Rijeci 1858–1978*, Rijeka, 1980., str. 39.–43. O njihovom djelovanju u Rijeci vidi Berislava Vrančić – Alfonza Kovačić (ur.), *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s kućom maticom u Zagrebu 1845–1995 II. Družbine filijale*, Zagreb, 1998., 94.–102; Blanka Vrdoljak, „Zdravstveno-karitativno djelovanje sestara milosrdnica u Rijeci i okolici“, *Acta Facultatis medicae Fluminensis*, 17 (1992.), sv. 3–4, 221–227. Sestra Blanka Vrdoljak na str. 222.–223. o tome piše: „U Kronici u kojoj sestre milosrdnice bilježe sva važnija događanja iz svojega života i rada, stoji zapisano da je 1. studenog 1858. šesnaest milosrdnica, vlakom preko Ljubljane do Pivka a zatim poštanskim kolima, doputovalo u Rijeku. Među njima bila je mlada sestra Metodija Suzanić rodom iz Kostrene. To je znak da je privlačnost milosrdničkog poziva imala odjeka i u tim primorskim krajevima. Komisija dobrotvornosti grada Rijeke pozvala je sestre milosrdnice iz Zagreba da u onodobnoj riječkoj bolnici preuzmu njegu bolesnika i brigu o siromasima i izvanbračnoj djeci. Bolnica je imala odjeljenja, a ubožnica dva – za siromahе i napuštenu djecu. [...] Godine su prolazile u marljivu i napornu milosrdničkom radu. U tome višestruko tvrdu i kamenitu području, mijenjajući zajedno s gradom svoje gospodare, s puno otvorene umještosti i ljubavi orale su duboko brazde milosrđa i Bogom nošene bogatili te prostore toplinom srca, zanosa i evandeoske izdržljivosti. Providonosan je potez bio kada su godine 1901. uz velika odricanja i posudbe sagradile zgradu na brežuljku ponad bolnice u današnjoj Kresnikovoj ulici 8, i time postale pravni stanovnici grada na Rječini. Međutim i u tom pothvatu nisu mislile jedino na sebe, nego su u zgradu smjestile i osamljene gradske gospode. Kada je godine 1932., uglavnom zbog političkih razloga, morala biti osnovana tzv. Talijanska provincija sestara milosrdnica u Rijeci da bi upravno bila otkinuta od Zagreba, tražio se način za iskorak iz samoga grada Rijeke i za otvaranje podružnica na području Kraljevine Italije. Pridolazio je i podmladak iz Istre i Slovenskog primorja. Osnažene članstvom vodile su određeno vrijeme Kliniku za duševne bolesti u Rimu, a nekoliko ih je bilo zaposleno u skadarskoj bolnici u Albaniji. Za vrijeme Drugog svjetskog rata selile su s bolesnicima i osnovale *leteće* zajednice u Opatiji, Ičićima, Škurinju, a da bi doskočile potrebama grada, u Rijeci su otvorile obdanište.“

²⁷ L. Kirn – V. Nosić, *Sestre milosrdnice u Rijeci*, str. 40.

rad. Nakon osnutka riječke provincije, redovnice su kupile još jednu zgradu koja je 1933. postala sjedištem provincije (današnja Kresnikova, br. 8 i 15). U Vili svetoga Vinka trajno je djelovao svećenik koji se brinuo o njihovim vjerskim potrebama.

Tijekom razdoblja talijanske uprave redovnice su djelovale u gradskoj bolnici, u ubožnici *Fratelli Branchetta*, u riječkome Sanatoriju i u zavodu u njihovu vlasništvu.²⁸

Do sada je bilo poznato da je postojala politička volja vlasti za njihovim odlaskom, kao što u svojoj povijesti družbe u Rijeci pišu sestre Livija Kim i Vincencija Nosić, no okolnosti i pozadina nisu bili znani. Ovdje ćemo na temelju arhivske građe iz riječkoga nadbiskupijskog arhiva nastojati to opisati.

Sporazum između beogradske i rimske vlade o aneksiji Rijeke Italiji definitivno je promijenio položaj grada i na crkvenome području. Mijenjanje nacionalne strukture riječkoga klera i redovništva započelo je još u rujnu 1919., kada dolaskom D'Annunzija mnogi Hrvati bježe iz grada. Godine 1923. i 1924. ključne su u talijanizaciji pastorala grada Rijeke s osnivanjem novih župa i upućivanjem talijanskih svećenika. Kao što već rekosmo, izravna posljedica pripajanja Kraljevini Italiji bila je osnivanje samostalne Riječke biskupije 1925. godine. Zbivanja s hrvatskim milosrdnicama u Rijeci valja kontekstualizirati, a ulogu Svete Stolice prema Rijeci promatrati u svjetlu tadašnjih odnosa Crkve s talijanskom državom.

Apostolski administrator Rijeke Isidoro Sain bio je izložen ne samo nastojanjima nego i pritiscima svjetovnih vlasti kako bi milosrdnice napustile ustanove u kojima su djelovale. Razlikovati valja između maksimalističkih zahtjeva i kompromisnih rješenja. Osim toga, vidjet ćemo da je u tom pitanju pri Svetoj Stolici u korist sestara intervenirao zagrebački nadbiskup. I u ovom, kao i nekim drugim delikatnim pitanjima djelovanja Crkve u Rijeci u dvadesetim godinama, važnu je ulogu odigrao tajnik Konzistorijalne kongregacije, kardinal Gaetano De Lai, sa stajalištima koja su bila naklonjenija talijanskoj negoli hrvatskoj strani.

Talijanskim je vlastima smetala prisutnost te hrvatske družbe u dvjema riječkim ustanovama – gradskoj bolnici i u ubožnici *Fratelli Branchetta*. Nakanu vlasti da ih se makne iz tih gradskih ustanova može se uočiti

²⁸ Usp. L. Kim – V. Nosić, *Sestre milosrdnice u Rijeci*, str. 209.–214.; B. Vračić – A. Kovačić, *Sestre milosrdnice sv. Vinka Paulskoga s kućom maticom u Zagrebu*, str. 98.–100.

odmah nakon svršetka Prvoga svjetskog rata, zajedno s prijateljima koje su se pojavile prema kapucinskoj zajednici u Rijeci. Još je 1919. apostolski vizitator Valentino Liva o tome pisao u izvješćima Svetoj Stolicu.²⁹ Branio je redovnice i čvrsto stao u njihovu obranu.³⁰

Nacionalističko novinstvo pokrenulo je propagandu protivnu milosrdnicama, tvrdeći kako su bile jedine u gradu kojima je uspjelo izbjeći posljedice dolaska talijanske vlasti.³¹ Smatralo ih se “stranim redovnicama” sa svrhom da ih se zamijeni s nekom talijanskom družbom.³² “Gradsko dobrotvorno vijeće” (*Commissione di beneficenza cittadina*) odlučilo je pozvati talijanske redovnice. Već je stupilo u kontakt s kućom-maticom milosrdnica iz Zagreba, ali je bilo prisiljeno odustati s obzirom na to da u Italiji nisu uspjeli pronaći alternativnu talijansku zajednicu. S hrvatskim milosrdnicama sklopili su još jedan ugovor.

Nekoliko tjedana nakon dolaska u Rijeku i preuzimanja službe apostolskoga administratora, Isidoro Sain je 19. studenoga 1922. primio delegaciju ubožnice *Fratelli Branchetta* koja je zahtijevala uvođenje talijanskih redovnica. U pismu kardinalu De Laiju, Sain svjedoči kako se nije radilo samo o pukoj želji već je prije bila riječ o “volji” da do zamjene i dođe. Apostolski administrator pokazuje da je svjestan činjenice da je pravi motiv bio političke i etničke prirode, bez doticaja sa stvarnim ponašanjem redovnica.³³ Vlasti su navodile da je razlog za njihovu smjenu činjenica da ubožnica ima isključivo Talijane za svoje korisnike, da redovnice ne pozna-

²⁹ Usp. Antonio Scottà, *I territori del confine orientale italiano nelle lettere dei vescovi alla Santa Sede 1918-1922*, Trst, 1994., str. 317.

³⁰ U pismu vojnoga kapelana Vittorija Cente od 15. studenoga 1919., koje je Valentino Liva prenio kardinalu državnome tajniku Pietru Gaspariju, o milosrdnicama se tvrdilo: “Optužba [o zapostavljanju bolesnika i o širenju hrvatske propagande] ne stoji na nogama i mogao bih je nazvati smiješnom pa i zlobnom. Kao bolnički kapelan mogao bih samo poželjeti ovako izvrsne sestre. Njihov je evanđeoski duh tako velik, da bih bio zadovoljan kad bih ga, makar i upola manji, ja posjedovao.” A. Scottà, *I territori del confine orientale*, str. 309.

³¹ Protiv redovnica pokrenut je niz nemoralnih optužaba koje su išle za tim da ih se ocrni i diskreditira. Okrivljavalo ih se da se ne odazivaju na potrebe bolesnika Talijana, da imaju “prototalijansku zlobu”, da na Talijanima ne primjenjuju liječenje koje propisuju njihovi liječnici, da ne poštuju higijenske norme itd. *La Vedetta d'Italia* u izdanju od 12. studenoga 1920. piše: “Da je htjela, naša je bolnica mogla dobiti čak trideset dvije pametne, obrazovane, stručne talijanske redovnice.”

³² Obraćajući se jednoj od mnogobrojnih talijanskih zajednica koje je kontaktirao, ravnatelj bolnice tvrdio je da se dolazak talijanskih sestara traži prihvaćajući želju upravnoga vijeća ustanove koje nije kanilo obnoviti ugovor s hrvatskim milosrdnicama smatrajući ih stranim državljanima. Pismo Službenica svete Doroteje iz Vicenze ordinarijatu u Rijeci, 6. studenoga 1931. NAR, *Redovnice*, 5, f. 35-36.

³³ Isidoro Sain kardinalu Gaetanu De Laiju, 22. studenoga 1922. NAR, *Osnivanje biskupije*, f. 9-11.

ju talijanski jezik i da su neko vrijeme prije rata tu djelovale talijanske redovnice Svete Ane. Delegacija je ustvrdila kako želi spriječiti ne samo da ustanova ostane bez duhovne skrbi već i da se onemogući možebitno nasilje prema redovnicama od strane onih koji su se protivili ostanku te hrvatske zajednice. Zahtijevali su njihov odlazak i iz svih drugih ustanova u gradu, javnih ili privatnih, u kojima su djelovale. Isidoro Sain zatražio je savjet od kardinala De Laija jer nije znao treba li prijetnje nasiljem uzeti za ozbiljno, valja li pronaći nove redovnice u Italiji ili se kod svjetovnih vlasti zauzeti za ugrožene hrvatske redovnice. Pisao je kako je svjestan činjenice da redovnice nisu dale nikakav razlog da budu otjerane i kako se sve to činilo s nakanom da se pod svaku cijenu istjera Hrvate, osobito među redovništvom. Čini se da je delegacija ipak uspjela prestrašiti Saina, što je i bila njihova nakana, sudeći po tome da apostolski administrator na kraju pisma pita kardinala ne bi li možda bilo bolje savjetovati dragovoljan i miran odlazak sestara kako bi se spriječio bilo kakav nasilan čin.

Dana 6. prosinca 1922. tajnik Konzistorijalne kongregacije javlja Sainu da je pisao generalnome prokuratoru zatraživši odlazak milosrdnica ne samo iz ubožnice *Fratelli Branchetta* nego i iz drugih riječkih ustanova. Sve to, kao što je već Sain pisao, kako bi se izbjeglo nasilje u budućnosti.³⁴

Sain je upoznao gradske vlasti s koracima poduzetim u svrhu zadovoljenja njihovih zahtjeva, obećavši u siječnju 1923. da će uskoro doći do zamjene hrvatskih redovnica s talijanskima, barem što se tiče ubožnice. Kako svjedoči sam administrator, vlastima je to bilo dovoljno da se smire.³⁵ No obećanje nije uspio ostvariti onako brzo kao što je najavio. Stupivši u kontakt s nekoliko ženskih redovničkih zajednica iz Italije, nije odmah uspio osigurati zamjenu, pa su milosrdnice još neko vrijeme ostale raditi u ubožnici i zdravstvenim ustanovama.

Tijekom 1924. Sainu se obratila Kongregacija za redovnike zbog intervencije zagrebačkoga nadbiskupa Antona Bauera koji se žalio na pritisak kojim su milosrdnice bile izložene jer ih se nastojalo izbaciti iz Rijeke. Budući da je njihova matična provincijska kuća bila u Zagrebu, tamošnji je ordinarij zatražio pomoć Svete Stolice. Odgovarajući Kongregaciji, Sain je pohvalio rad milosrdnica, ali je dao za pravo zahtjevima mjesnih vlasti

³⁴ Isto, f. 12.

³⁵ "Kao da je nastupilo malo primirje oko hrvatskih redovnica u raznim institucijama uključno i ubožnici *Fratelli Branchetta*. No glede posljednjega, na djelu je primirje jer znaju kako su u tijeku pregovori oko dolaska talijanskih redovnica." Isidoro Sain kardinalu Gaetanu De Laiju, 22. siječnja 1923. NAR, *Osnivanje biskupije*, f. 17-20.

koje su išle za uvođenjem talijanskih sestara. Zanimljivo je da su lokalne ili državne vlasti primijenile ikakvo nasilje prema njima i obrazložio kako su zahtjevi za smjenom opravdani ekonomskim razlozima te činjenicom da je riječ o talijanskoj bolnici. Redovnice, tvrdi Sain, ne poznaju dobro talijanski jezik i zbog toga "se loše prilagođuju toj službi", s obzirom na to da ondje odgajaju "talijanske djevojke". Sain je odbacio zahtjev zagrebačkog ordinarija, odgovarajući kako se dvije godine, i to bez suprotstavljanja vlastima, uspjelo zadržati milosrdnice. Po njemu, hrvatske su redovnice iz ubožnice trebale biti zamijenjene nekom talijanskom zajednicom.³⁶

Milosrdnice su u ubožnici *Fratelli Branchetta* ostale još dvije godine nakon toga. Na njihovo su mjesto tada došle talijanske klarise, misionarke Presvetoga Sakramenta. Nakon što se njihova glavarica iz Trsta na licu mjesta upoznala s uvjetima rada u ubožnici, ta je redovnička zajednica početkom kolovoza prihvatila službu u Rijeci. Samo preuzimanje službe, nakon nekoliko pomicanja rokova, dogodilo se u studenome 1926. godine.³⁷ Sestre milosrdnice napustile su ubožnicu 12. studenoga 1926. godine.³⁸

Dok su u slučaju ubožnice *Fratelli Branchetta* uspjeli istisnuti hrvatske redovnice, njihova se prisutnost nastavila u središnjoj gradskoj bolnici, što možemo smatrati glavnim područjem njihova djelovanja. Uprava riječke gradske bolnice zahtijevala je osnivanje samostalne riječke provincije milosrdnica Sv. Vinka.³⁹ Ondje je djelovalo između četrdeset i pedeset sestara. Ugovori između milosrdnica i bolničkih vlasti predviđali su obvezu redovnica da nauče talijanski jezik, nužnost posjedovanja talijanskog državljanstva i pristupanje stručnom ispitu s obzirom na to da gradusi postignuti u Jugoslaviji nisu priznavani.⁴⁰

U povijesti svoje družbe u Rijeci, sestre milosrdnice Livija Kirn i Vincencija Nosić, o okolnosti nastanka samostalne riječke provincije 1932. pišu: „U životu i radu sestara nije svuda išlo glatko. Velikih zapreka i poteškoća bilo je naročito u riječkoj bolnici. Vrhovna uprava Družbe morala je hitno riješiti opstanak sestara. Ili osnovati provinciju sa sjedištem u Rijeci ili će uprava bolnice sestre maknuti. Riječki biskup, neki bolnički liječnici i

³⁶ Isidoro Sain kardinalu Camillu Laurentiju, 15. listopada 1924. NAR, *Redovnice*, 5, f. 20-21.

³⁷ Celso Costantini je 1922. stupio u kontakt s klarisama misionarkama koje su tada prihvatile poziv za dolazak u Rijeku, no nakon odlaska apostolskoga administratora, nisu ga ostvarile. NAR, *Redovnice*, 7, f. 1-4.

³⁸ B. Vračić – A. Kovačić, *Sestre milosrdnice*, str. 102.

³⁹ L. Kirn – V. Nosić, *Sestre milosrdnice u Rijeci*, str. 51.–60.

⁴⁰ B. Vračić – A. Kovačić, *Sestre milosrdnice*, str. 96.–97.

drugi prijatelji sestara savjetovali su poglavarima da osnuju Provinciju sa sjedištem u Rijeci, 'jer tako zahtijevaju političke prilike'.⁴¹

Riječki dnevnik *La Vedetta d'Italia* pisao je 6. veljače 1932. kako su od kraja Prvoga svjetskog rata do tog trenutka gradske vlasti kontaktirale čak devetnaest redovničkih zajednica u Italiji, nudeći im rad u gradskoj bolnici, no sve su odbile ponudu. Kako je u ožujku 1931. isticao ugovor potpisan s milosrdnicama još 5. rujna 1925., uprava bolnice kontaktirala je kuću- maticu u Zagrebu uvjetujući potpisivanje novoga ugovora s odcjepljenjem riječke zajednice iz hrvatske provincije i uspostavom samostalne talijanske provincije u Rijeci.⁴² No i nakon što su iz zagrebačke središnjice provincije pristali na takve uvjete, bolničke vlasti nastavljaju tražiti talijanske redovnice kako bi im ponudile rad u Rijeci jer je njihov interes išao za promjenom nacionalnosti redovnica.⁴³

Početkom tridesetih godina riječki se ordinarijat protivio opetovanim zahtjevima za zamjenom hrvatskih s talijanskim redovnicama. Tada su se dvije redovničke zajednice, iz Vicenze i Verone (Maestre di S. Dorotea i Sorelle della Misericordia), nakon što su im bolničke vlasti ponudile da zamijene hrvatske milosrdnice, obratile riječkome ordinariju tražeći pojašnjenje. Biskupski delegat Arsenio De Nicola odbio je zahtjeve bolničkih vlasti, vidjevši u njima isključivo političku motivaciju i hvaleći rad tamošnjih hrvatskih milosrdnica.⁴⁴ Riječki je ordinarijat 12. travnja 1931. izričito podržao plan o osnivanju samostalne talijanske provincije i izrazio zadovoljstvo dotadašnjim djelovanjem milosrdnica.⁴⁵ Do sada nije bilo poznato da su riječke crkvene vlasti zaslužne za ostanak milosrdnica u

⁴¹ L. Kirn – V. Nosić, *Sestre milosrdnice u Rijeci*, str. 51.

⁴² O tome saznajemo iz pisma koje predsjednik Bolničkoga vijeća, odvjetnik John Stiglich, 31. ožujka 1931. šalje Isidoru Sainu. U njemu se osnutak talijanske provincije proglašava "apsolutnom potrebom". NAR, *Redovnice*, 5, f. 30-31.

⁴³ Isto.

⁴⁴ "Preuzvišeni je uvijek bio vrlo zadovoljan ponašanjem redovnica jer su u skladu s istinskim redovničkim duhom, a svoje su zadaće uvijek izvršavale vrlo dobro. Stoga, ukoliko ih se uistinu želi udaljiti, obzirom na sadašnje okolnosti, posrijedi su isključivo politički motivi. To biskupa uvelike iznenađuje tim više što je dogovorena uspostava samostalne talijanske provincije u ovome gradu." Arsenio De Nicola Službenicama svete Doroteje iz Vicenze, 9. studenoga 1931. Isto, 5, f. 37-38. Pismo gotovo identičnoga sadržaja uputio je i drugoj redovničkoj zajednici u Veroni.

⁴⁵ "Mogu vam jamčiti da je obostrana želja da do uspostave samostalne provincije dođe čim prije. Koristim priliku da izrazim radost glede novih zvanja vaše zajednice, a osobito me raduje da Vam mogu izraziti radost zbog dobra kojeg Vaše redovnice čine u ovome gradu, zbog redovničkoga duha kojega slijede i njihove uzorne suzdržanosti, što sve daje velike nade za budućnost. U nadi da ću uskoro moći pozdraviti i blagosloviti novu provinciju, izražavam poštovanje." Isidoro Sain časnoj majci milosrdnica u Zagrebu, 12. travnja 1931. Isto, 5, f. 33.

gradskoj bolnici i za odbijanje maksimalističkih zahtjeva svjetovnih vlasti, pod uvjetom, doduše, osamostaljenja riječkih redovnica od Zagreba.

U odnosu riječke crkvene vlasti prema pitanju prisutnosti hrvatskih milosrdnica valja, dakle, razlučiti stav iz 1924., kada je njezin pristup išao u korist istiskivanja hrvatskih redovnica i njihove zamjene s talijanskima (što se ostvarilo u slučaju ubožnice *Fratelli Branchetta*), od obrane hrvatske prisutnosti u gradskoj bolnici 1931. godine. Pritom bi valjalo uzeti u obzir drugačije društvene i crkvene okolnosti. Dok je u prvome slučaju pred Sainom još bio težak posao pregovaranja sa svjetovnim vlastima, od čije je dobrohotnosti ovisio osnutak biskupije, 1931. položaj Crkve bio je već reguliran konkordatom, a stanje u Rijeci se normaliziralo.

Život nove riječke provincije milosrdnica sv. Vinka Paulskoga započeo je 3. siječnja 1932. godine. Zagrebački je nadbiskup Antun Bauer 3. prosinca 1932. od dotadašnje provincije sa sjedištem u Zagrebu odvojio splitsku provinciju. Riječka je provincija stavljena pod zaštitu Majke Božje Dobroga Savjeta. Novicijat je u Rijeci otvoren 4. listopada 1933. godine.⁴⁶

Nakon osnutka provincije položaj redovnica unutar gradske bolnice znatno se poboljšao i odmah je potpisan novi ugovor o radu. Veliku je pomoć sestrama davao liječnik Viktor Finderle. Njega valja smatrati velikim zaštitnikom hrvatskih redovnica u gradskoj bolnici u razdoblju talijanske uprave.⁴⁷

ZAKLJUČAK

Građanski sloj, koji u XIII. stoljeću sve više dobiva na važnosti, preuzima ekonomsku brigu o bolnicama, a Crkva duhovno vodstvo pod kontrolom mjesnog biskupa. No to nije značilo i sekularizaciju zdravstva jer se Crkva i dalje brinula za duhovnu skrb bolesnika. Srednji vijek ne poznaje bolnicu koja bi bila bez vjerske skrbi. U gradovima su se formirale bolničke bratovštine od muškaraca i žena koji su se oslanjali na crkve i samostane.

Rad i djelovanje riječkih ubožnica i hospitala, najprije pri Svetom Sebastijanu, potom pri kapeli Duha Svetoga, vezano je uz bratovštine. Članovi riječkih bratovština pomažu se međusobno, a osjetljivi su i na potrebe nemoćnih i bolesnih građana. Kako nam svjedoče Luigi Maria

⁴⁶ NAR, *Urudžbeni zapisnik*, 65, 82/1931.

⁴⁷ Usp. L. Kirn – V. Nosić, *Sestre milosrdnice u Rijeci*, str. 26.

Torcoletti i Ivan Poglajen, posebno se ističu bratovštine sv. Nikole, dei Bianchi (Gospe Karmelske), sv. Mihovila.

Prvi riječki biskup Isidoro Sain, koji je proveo radikalne promjene u pastoralnim strukturama grada, podijelivši do tada jedinu župu Uznesenja Blažene Djevice Marije na četiri nove župe te osnovavši izvan grada pet novih župa, regulirao je i pitanje pastoralu u zdravstvu. Godine 1924., tada još kao apostolski administrator grada Rijeke i predgrađa, potpisao je ugovor s kapucinskim gvardijanom i predstavnikom gradskih vlasti, čime je pastoral bolesnika riječke gradske bolnice predan kapucinima. Isidoro Sain je 1. siječnja 1928. uspostavio bolnički vikarijat Svetoga Josipa, čiji je titular njegov nasljednik Santin izmijenio u *Bolnički vikarijat Duha Svetoga*.

Sestre milosrdnice od svoga dolaska u Rijeku 1858. djeluju u nekoliko zdravstvenih ustanova na području Rijeke i Sušaka. Do sada je bilo poznato da je postojala politička volja vlasti za njihovim odlaskom, kao što u svojoj povijesti družbe u Rijeci pišu sestre Livija Kirn i Vincencija Nosić, no okolnosti i pozadina nisu bili znani. Na temelju arhivske građe iz riječkoga nadbiskupijskog arhiva proizlazi da je zamjenu hrvatskih s talijanskim redovnicama podržao i tadašnji talijanski apostolski administrator Rijeke i to nakon pritiska svjetovnih vlasti. Početkom tridesetih godina riječki se ordinarijat usprotivio opetovanim zahtjevima za zamjenom hrvatskih s talijanskim redovnicama. No hrvatske su redovnice morale zauzvrat osnovati samostalnu talijansku provinciju sa sjedištem u Rijeci jer im inače ne bi bio omogućen rad u gradskoj bolnici.

SAŽETAK

U prvom dijelu opisuje se doprinos kršćanstva razvoju zdravstvene skrbi u srednjem vijeku. Tada su se samostani brinuli o bolesnicima, hodočasnici i putnicima.

U drugom dijelu navode se o neki podaci iz crkvene povijesti Rijeke vezani uz postojanje zdravstvenih ustanova. Zdravstvene prilike potiču otvaranje hospita u Ulici sv. Sebastijana. Pored župne crkve Uznesenja Marijina (Assunte) djeluje sklonište Duha Svetoga, čije je ime riječka bolnica zadržala do 1945. godine. Zapaženu ulogu imaju riječke bratovštine sv. Marije, sv. Mihovila, sv. Vida i sv. Ivana. Njihovi članovi pomažu se međusobno, a brinu se i o nemoćnim i bolesnim građanima. Riječki lazareti u Mandraču i Martinšćici imaju kapele i organiziranu vjersku skrb.

Prvi riječki biskup Isidoro Sain uspostavio je 1. siječnja 1928. bolnički vikarijat Svetoga Josipa u gradskoj bolnici. Riječko je zdravstvo posebno vezano uz sestre milosrdnice. U Rijeku su stigle 1858. i djeluju u raznim zdravstvenim ustanovama do današnjih dana.

Ključne riječi: bratovštine, Riječka biskupija, Isidoro Sain, sestre milosrdnice

BEGINNING OF MODERN METEOROLOGICAL MEASUREMENTS IN FIUME (RIJEKA)

POČETAK MODERNIH METEOROLOŠKIH MJERENJA U RIJECI (FIUME)

Ana Alebić-Juretić*

SUMMARY

When reporting on extreme weather conditions in the city of Rijeka (former Fiume), it is often specified „... since the beginning of measurements in 1948“. In reality the modern meteorological measurements in Fiume had started already in 1868, when the Austrian Imperial Academy of Science established the meteorological station. The station was operating at the Naval Academy, under the supervision of prof. dr. Emil Stahlberger, the first university professor of physics in Fiume (Rijeka). The following year the station was equipped with mareograph (marigraph/tide gauge). Based on three years measurements, prof. Stahlberger published the first book on tides in the Rijeka bay (Ueber die Ebbe und Flut in der Rhede von Fiume). After his sudden death, Prof. Peter Salcher, his successor at the Physics chair at the Naval academy, took charge of the Meteorological station. In 1884. He published the book entitled Climate in Rijeka and Opatija (Das Klima von Fiume und Abbazia). The meteorological data in the book are presented in the very same way as it is done today, and therefore these data can be used for comparative purposes regarding climate variations/changes.

Key words: history of meteorology, climate, Peter Salcher, Fiume-Rijeka

* Teaching Institute of Public Health / School of Medicine, University of Rijeka. Rijeka, Croatia.

Address for correspondence: Prof. dr. Ana Alebić-Juretić. Ul. V. Cara Emina 3/1. 51000 Rijeka. E-mail: ana.alebic.juretic@gmail.com

INTRODUCTION

Historically, many initiatives taken by the City of Rijeka (Fiume) were not carried to complete fruition because of the changes in rulers. This is what happened to the recording of meteorological data. In fact, currently when extreme weather conditions are reported they are usually presented with the understanding that they are the highest (or the lowest) values observed „... since the beginning of measurements in 1948.“ In fact, the first modern meteorological measurements in Fiume started 80 years earlier, though some meteorological observations were done already in 1842 by municipal physician Nicola Tiller (Katušin, 1978). The Adriatic Commission (Adria Commission) of the Austrian Imperial Academy of Science (keis. Academie der Wissenschaften) established the first modern meteorological station in Rijeka (Fiume) in November 1868 (Salcher, 1902). The head of the station was prof. dr. Emil Stahlberger, the first university professor of physics in Rijeka (Fiume). The station was also equipped with a mareograph (marigraph/tide gauge) with pencil recorder for continuous monitoring of sea level variations. A three years set of data enabled prof Stahlberger to write a book on high and low tide in the Rijeka bay (*Ueber die Ebbe und Flut in der Rhede von Fiume*), where he explained all factors and circumstances affecting the sea levels and leading to extreme high tides: season, Moon phase, air pressure, wind speed, waves from the open Adriatic sea (Stahlberger, 1874). Similar analyses on high tide occurrence in the Adriatic sea were done only recently (Orlić et al., 2010), and it would be very desirable to compare these two studies.

The activity of the meteorological station was quickly extended to include chemical and physical analyses of sea water: temperature depth profile, salt and gas content. For this purpose in 1873 Stahlberger invented a device called Stahlberger rheobarometer, that was used to measure depth, sea currents and take samples of deep water. A specimen of this device is kept in the Oceanographic museum in Monaco.

After prof. Stahlberger's sudden death in 1875, prof. Peter Salcher, his successor in the Chair of Physics, took charge of the meteorological station. After the dissolution of Adriatic Commission in 1880, the station was attached to the Physical laboratory of the Naval Academy. In 1884 prof Salcher published the first book on Climate of Rijeka and Opatija (*Das Klima von Fiume und Abbazia*, Figure 1), that gives us the first insight in meteorological observations in Fiume (Rijeka).

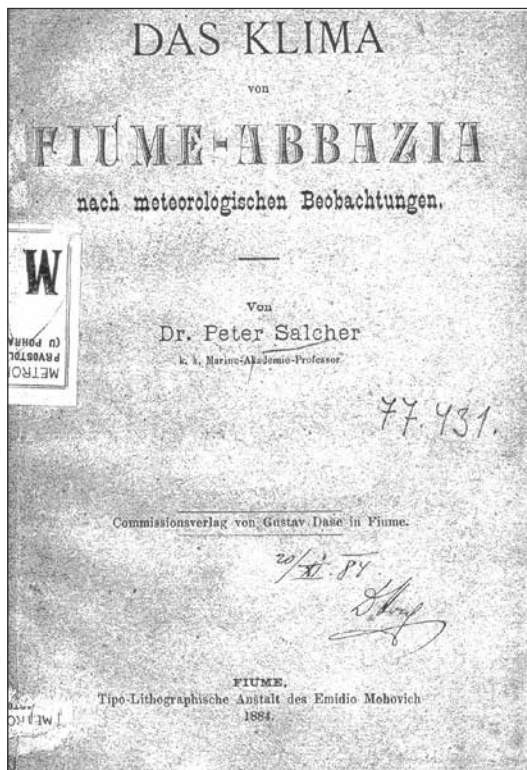

Figure 1 - Cover page of the book *Das Klima von Fiume und Abbazia*

Slika 1. Naslovnica knjige Klima Rijeke i Opatije

LOCATION OF THE METEOROLOGICAL STATION

There is still some confusion regarding the location of the meteorological station. In a book published in the occasion of the 50th anniversary of the Naval Academy, the meteorological station was located in the park surrounding the Academy (Salcher, 1902). On the other hand, Stahlberger in his book stated that the mareograph (tide gauge) should have been transferred to Fiumara, a channel on the eastern border of the town, because of the building of a new railroad in front of the Academy port (Stahlberger, 1874). According to the literature (Katušin, 1978) other equipment remained in the Academy's park. In favour of this location is prof Salcher critical analyses of the first temperature data obtained in Abbazia (Opatija) that were compared with those from Fiume, that means, the both stations had similar environment, i.e. the park area.

On the other hand, in his book about climate in Fiume and Abbazia, Salcher (1884) gave the coordinates of the station as: $45^{\circ} 19' N 14^{\circ} 27' E$, that is obviously eastern from the location of the Academy building measured today: $45^{\circ} 19' N 14^{\circ} 25' E$, and falls to the east of Fiumara (as Stahlberger cited) into the sea in front of the river Rječina flow. This location is quite unlikely, since it was outside of the „corpus separatum“ area. In this respect the location at Fiumara seems to be more likely. Checking out the Fiumara channel banks, there is a single place that could accomodate the mareograph (tide gauge): a particularly shaped stone (Figure 2). On the other hand, bollard erected in the vicinity is against this location, though, by its outlook, it belongs to later generations.

If there were some doubts about location, details on the equipments' setting are precise. The barometer was located at 4.9 m a.s.l. (that would be in favour of Academy's park area), a thermometer at 2 m and a pluviometer 3.2 m above ground. Pluviometer measured the precipitation above 0.5 mm, while today this limit is lowered to $>0,1$ mm. After 1903, the measurements were extended to insolation.

EARLY DESCRIPTION OF CLIMATE IN FIUME/ABBZIA

In the first book about climate in Fiume/Abbazia (Rijeka/Opatija), Salcher (1884) gathered and analysed 15 year data (1869-1884) from Fiume

Figure 2 - Possible location of the mareograph/tide gauge at Fiumara

Slika 2. Moguća lokacija mareografa na Fiumari

(Rijeka), according to the principles defined in 1873 during the first congress of International Meteorological Organization, that are still valid today, and for that reason could be used for comparative purposes.

The Salcher's description of the climate in Fiume states that: "On the average, the coolest month is January (5,6°C), while the warmest is July (24°C). The average temperature in April (13°C) and October (14,6°C) are closest to the annual average (14,1°C). The difference between the coolest and the warmest month (18,4°C), classifies the climate in Fiume /Rijeka as changeable." (Salcher, 1884). Comparing these with corresponding values obtained for the climate normal (1961-1990) and the last two decades (1991-2010): both January minimum (5,3°C in both periods) and July maximum (22,8°C and 23,3°C, respectively) are somewhat lower. The multiyear average for the warmest last two decades (1991-2010) is exactly the same as those for the period 1869-1884 (14,1°C), but is higher than the climate normal (13,6°C). That means, although the average temperatures in the last two decades are higher than the climate normal (1961-1990), these values fall within the range already measured in the second half of the 19th century (Alebić-Juretić, 2012), prior to high industrial emissions, that might have caused the global warming.

The same stands for the multiyear average of precipitation: 1580 mm for the period 1869-1884, but the same levels are observed for the climate normal and two last decades (1561 and 1557 mm respectively). The driest month was July, while the wettest October (Salcher, 1884). In the recent multiyear periods November is slightly exceeding the October as the wettest month. The average number of rainy days was 122 (range: 98-151) that coincides with the corresponding values in the period 1977-2010 (Alebić-Juretić, 2012). Snow was very rare, once a year, mostly in December and January. It was more often at elevation above 200 m asl (Salcher, 1884).

The further description of climate is as following: "Due to maritime influence winters are mild, so that plants like laurel can grow. The disadvantage of the Fiume's climate is sudden change of weather conditions, with big variations of temperature and humidity, the latter being more difficult to bear. One of the characteristic of the Fiume's climate is big climatic differences in the small area. As the area east from Fiume is exposed to bora (*a northern to north-eastern wind on the east Adriatic coast that blows in gusts up to 150-200 km/h, mostly in winter, author's remark*), the areas on the west have milder climate. On the Kvarner Bay coast climatic differences are not caused by temperature or humidity but by the occurrence of wind. Abbazia (Opatija) is

situated only 10 km away from Fiume, but within location protected from south and north wind exposures. Because of similar temperatures and precipitation, vegetation is also similar (*in both locations, author's remark.*). Similar climate as from Abbazia is possible to find in Fiume only on locations protected from winds, like the park area in Mlaka.” (Salcher, 1884).

It is worth mentioning that the meteorological measurements in Abbazia started in 1883, and Salcher was involved in starting up the monitoring station. As he observed the big difference in daily summer temperature (up to 3°C) relative to Fiume, the thermometer was adjusted properly afterwards, so that the official measurements started only in 1885 (Salcher, 1884). This is another proof of his sharp mind.

MULTIYEAR MONTHLY PROFILES

Except in the book on climate in Fiume and Abbazia (Salcher, 1884), that contained multiyear monthly means of meteorological parameters: temperature, relative humidity, precipitation depth and number of rainy days for the period 1868-1884 (Figure 3), the same parameters for 1869-1892 (Figure 4) are given in Mittheilungen (1896). Another historical multiyear monthly averages was calculated from yearly meteorological data for the period 1899-1904 published in Mittheilungen (1900-1904). Comparing these historical data for temperature with the climate normal (1961-1990) and multiyear monthly profiles for the last two decades (1991-2010) that were claimed to be the warmest ever, it is evident that these profiles differ only by July and August multiyear monthly averages (Figure 5). Though the July and August values obtained for 1991-2010 are higher than the corresponding values in climate normal (1961-1990), these values are still lower than those from the historical data.

Similar results are obtained for the precipitation data (Alebic-Juretic, 2012), showing the common feature with minimum in July and maximum in October-November.

ANNUAL WEATHER REPORT

As already mentioned, the first meteorological congress held in 1873. defined the methodology for meteorological data evaluation and interpretation that are still in current use. Therefore, it is possible to compare the recent data, with the historical ones. As an example, the report of weather conditions in 1902 states:

Die durchschnittlichen Temperaturverhältnisse.

(Die Temperaturangaben beziehen sich durchwegs auf die Celsius-Scala).

Zeitraum	Temperatur				Tägl. Schwank. 2)	Veränderlichkeit der Tagestemp. 3)	Häufigkeit einer Temperaturänderung 4)			Mittleres		Schwankung 6)
	7h	2h	9h	Mittel 1)			2-4°	4-6°	6-8°	Maximum	Minimum 5)	
December	6.2	8.7	6.4	6.9	6.9	1.5	6.4	1.2	0.2	17.3	-0.5	17.8
Jänner	4.5	7.8	5.0	5.6	7.8	1.5	6.9	1.4	0.3	16.1	-2.4	18.5
Februar	5.3	9.2	6.2	6.9	8.9	1.3	5.1	0.4	0.1	17.4	-2.4	19.8
März	7.1	11.3	8.1	8.6	7.9	1.4	5.9	1.2	0.2	19.5	0.1	19.4
April	11.8	15.7	12.3	13.0	8.5	1.2	4.3	0.6	0.2	22.7	5.5	17.2
Mai	15.5	19.3	15.7	16.5	8.5	1.4	5.5	1.1	0.2	29.5	8.8	20.7
Juni	20.0	23.2	19.7	20.6	8.3	1.3	5.7	0.5	0.1	30.0	10.9	19.1
Juli	23.1	26.8	23.0	24.0	9.4	1.1	3.9	0.5	0.1	33.1	14.5	18.6
August	22.0	25.7	22.4	23.1	8.6	1.3	5.0	0.8	0.1	31.3	13.4	17.9
September	17.8	21.9	18.5	19.2	7.8	1.1	3.5	0.7	0.0	27.5	10.7	16.8
October	13.5	17.0	14.0	14.6	6.1	1.2	4.0	0.7	0.0	23.7	5.7	18.0
November	8.8	11.9	9.4	9.9	7.4	1.4	6.8	1.0	0.4	20.5	2.6	17.9
Winter 7)	5.3	8.6	5.9	6.5	7.9	1.4	6.1	1.0	0.2	18.3	-3.7	22.0
Sommer	21.7	25.2	21.7	22.6	8.8	1.2	4.9	0.6	0.1	33.2	10.7	22.5
Jahr	13.0	16.5	13.4	14.1	8.0	1.3	5.1	0.8	0.2	33.4	-4.0	37.4

Figure 3 - Average temperatures for the period 1868 - 1884 (Salcher, 1884)

Slika 3. Prosječne temperature za razdoblje 1868. - 1884. (Salcher, 1884.)

"Comparing the results for the year 1902 with the corresponding more than 30 years averages, the following conclusions could be drawn: The usually coolest month January was by 1.3°C, and February by 1.7°C warmer than the multiyear average. On the other hand, May was unusually cold, by 0.7°C colder than the preceeding month April, and even by 3.5°C lower than the (multiyear) average. Unusually cold were also November and December, with 2.1°C and 1.3°C lower than the multiyear average, respectively. December was the coldest month of the year, and on December 23rd the minimum yearly temperature (-3.3°C) was recorded.

Zur Klimatologie von Fiume.

Aus den an der k. u. k. Marine-Akademie angestellten meteorologischen Beobachtungen der Jahre 1869 bis 1892 (24 Jahre) ergeben sich folgende Mittelwerte:

Im Monat	Mittlere Temperatur	Mittlere Temperatur		Beobachtete Windrichtungen in Procenten										Tage mit Windstärken über 6 (Scala 0-10)	Mittlere Feuchtigkeit in Procenten	Mittlere Regenmenge in mm	Tage mit			
		Maxim.	Minim.	N	NE	E	SE	S	SW	W	NW	Regen	Schnee				Hagel	Gewitter		
Jänner	6.1	15.2	-3.2	20	34	15	8	7	6	3	7	1	68	98	8	2	0	0		
Februar	6.2	15.9	-3.1	18	28	18	9	7	9	5	6	1	66	78	8	1	0	1		
März	8.5	18.3	-1.4	12	24	14	12	11	12	8	7	1	67	119	10	1	1	1		
April	12.7	22.6	4.6	9	18	14	13	11	13	13	9	1	69	137	14	0	0	1		
Mai	16.1	29.0	8.3	10	15	15	12	10	15	13	10	1	70	106	13	0	0	3		
Juni	20.5	30.5	11.2	13	15	10	11	7	19	15	10	0	71	147	13	0	0	6		
Juli	23.7	33.5	14.0	13	16	11	10	6	19	14	11	1	65	69	9	0	0	6		
August	22.1	32.4	13.1	13	18	14	10	5	16	13	11	1	67	115	9	0	0	5		
September	19.1	28.8	9.9	14	23	14	9	9	10	12	9	1	70	102	10	0	0	5		
October	14.3	23.6	4.4	14	26	16	9	11	11	6	7	2	75	261	15	0	0	8		
November	9.3	19.1	0.1	18	29	17	7	12	8	3	6	1	72	185	14	0	0	2		
December	6.1	16.0	-2.7	18	32	16	8	7	7	5	7	1	70	142	12	1	0	1		
Im Jahre	13.9	23.7	4.6	14	23	15	10	9	12	1	8	12	69	1619	135	5	1	34		

Mittlere Temperatur { im Winter (December, Jänner, Februar): 6.00. Mittlerer Barometer-Stand: 761.2 mm.
 im Sommer (Juni, Juli, August): 22.40.

Figure 4 - Average of meteorological parameters for the period 1869 – 1892 (Mittheilungen, 1896)

Slika 4. Prosječne vrijednosti meteoroloških parametara za razdoblje 1869. – 1892.

The warmest months were July and August, with the same mean temperature. Usually warmest month July was by 0.9°C cooler than the (multiyear) average. The highest daily temperature was measured on August 6th (32.7°C).

The yearly temperature was 0.3°C lower than the normal (average).

Total precipitation depth for the whole year was normal, but there were 25 rainy days less than the average. There was unusual distribution of precipitation: the usually wettest month October shared this position with February, whose precipitation depth was four times the normal. For that reason, January, September, November and December were unusually dry.

It is interesting that until 1887 the wettest month was November, and then taken of by October. In this year the month of February took over as the wettest month (320.4 mm vs. 315.4 mm in October, authors remark).

It was snowing for a single day in January and 2 days in February and November. Mist was observed for 7 days, and thunderstorms for 25 days.

The prevailing winds were from north-east, the least frequent from west. Windspeed over 5 (in the scale 1-10) were registered during 6 days. (Mittheilungen, 1903)

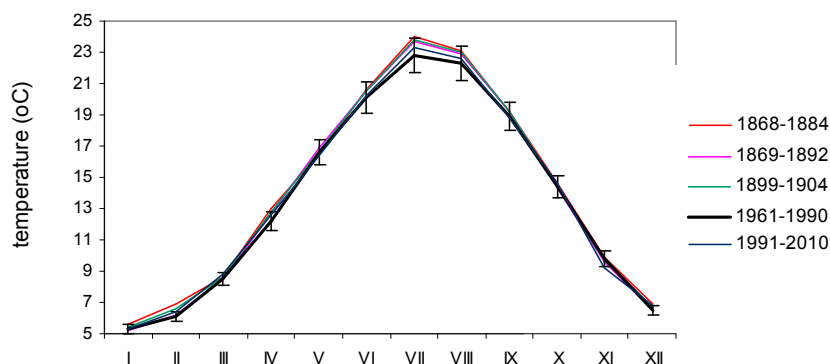

Figure 5 - Multiyear monthly profiles for temperature with respect to climate normal (1961 – 1990)

Slika 5. Višegodišnji mjesečni profili temperature u odnosu na klimatsku normalu (1961. – 1990.)

Such a report could describe the weather condition in Rijeka today. The only doubtful detail regards the missing unit of the wind speed (Bofour or something else ?).

The meteorological station ceased its activity within the Naval academy in 1918. From 1918 to 1943 the meteorological station was active in the new location, close to the lighthouse in the Mlaka area. After te WorldWar II the meteorological station was mooved several times within the harbour area (port authorities). In 1954 the station was transferred first to the eastern slopes of the Kozala hill and than in 1977 to the present location on the southern slopes of Kozala (Katušin, 1978).

CONCLUSION

Although the historical meteorological data available from the literature as multiyear averages with few annual results, are scarce and covering the last decades of the 19th century, they enable the comparison with recent data (since 1977). In spite of the big gap in the time series, the similarity of historical multiyear monthly profiles with climate normal (1961-1990) and the last two decades (1991-2010) for temperature and precipitation indicate that in the Rijeka area similar warm periods were recorded in the seventies and eighties of the 19th century, suggesting the occurence of climate variation in this area, not climate change. In fact, the highest annual temperature of 15,5°C recorded in 1873 has not been reached yet, while the precipirtation depth of 2027 mm in 2010 approached that from 1882 (2100 mm).

REFERENCES

1. Alebić-Juretić A. (2012) Climate Variation or Climate Change? Evidence in Favour in the Northern Adriatic Area, Croatia. in Natural Security and Human Health Implications of Climate Change. Fernando, H.J.S., Klaić, Z., and McCulley J.L. Eds, The NATO Science for Peace and Security Programme, Springer Science+Business Media B.V., 2012., pp.75-83.
2. Katušin, Z. (1978) Glavna meteorološka stanica u Rijeci (Povodom otvorenja nove zgrade stanice 1. XII 1977), Vijesti Republičkog hidrometeorološkog zavoda SR Hrvatske, 28 (4), 53-57
3. Mittheilungen des Naturwissenschaftlichen Clubs in Fiume(1896) , Emidio Mohovich, Fiume: ibid.(1899), Erlau, 1900: ibid. (1900). P. Battara, Fiume; ibid. (1901), P. Battara, 1902; ibid. (1902), P. Battara, Fiume, 1903; ibid.(1903) P. Battara, 1903; ibid.(1904), Eger, 1905
4. Orlić, I., Belušić D., Janeković, I., Pasarić, M (2010) Fresh evidence relating great Adriatic surge on 21 June 1978 to mesoscale atmospheric forcing. J Geophys Res, 115, C06011
5. Salcher, P. (1884) Das Klima von Fiume-Abbazia nach meteorologischen Beobachtungen, Emidio Mohovich, Fiume.
6. Salcher, P (1902) Geschichte der k.u.k. Marine-Akademie, Pola
7. Stahlberger, E. (1874) Über die Ebbe und Flut in der Rhede von Fiume, Budapest

SAŽETAK

U medijima se često može čuti o ekstremnim vremenskim uvjetima u Rijeci od početka mjerenja 1948. godine. No meteorološka mjerenja u Rijeci imaju puno dužu povijest, barem do 1868. godine kada je Bečka akademija znanosti u ovom gradu osnovala meteorološku stanicu. Meteorološka je stanica djelovala u sklopu Mornaričke akademije, a njezin prvi voditelj bio je prof. Emil Stahlberger, ujedno prvi akademski profesor fizike u Rijeci. U sklopu meteorološke stanice instaliran je 1869. i mareograf te je prof. Stahlberger 1874., na osnovi trogodišnjih rezultata mjerenja, objavio knjigu o plimi i oseki u Riječkom zaljevu (Ueber die Ebbe und Flut in der Rhede von Fiume). Nakon njegove smrti, voditelj meteorološke stanice postao je već dobro znani prof. Peter Salcher koji 1884. objavljuje knjigu o klimi u Rijeci i Opatiji (Das Klima von Fiume und Abbazia). U toj je knjizi, i na danas važeći način, obradio i interpretirao meteorološke podatke koji mogu poslužiti za usporedbu današnjih vrijednosti u svrhu praćenja promjene/varijacije klime.

Ključne riječi: *povijest meteorologije, klima, Peter Salcher, Fiume-Rijeka*

ACKNOWLEDGMENT:

My gratitude to Mr. Miljenko Smokvina, who found the forgotten book Das Klima von Fiume und Abbazia.

PANFILO CASTALDI (1430? – 1487): IL MEDICO-TIPOGRAFO

PANFILO CASTALDI (1430? – 1487): A PHYSICIAN-TYPOGRAPHER

Luciano Sterpellone*

SUMMARY

The issue about whether it was Johann Gutenberg in Mainz or Panfilo Castaldi in Feltre (in the Italian region of Veneto) to first invent movable metal type for printing around 1450 still raises a controversy, even though Gutenberg is generally perceived as the one. What is beyond doubt, however, is that Castaldi pioneered the new revolutionary printing method with the historical texts written by great physicians such as Hippocrates, Galen, and Avicenna.

His early publishing success raised bitter competition all around him, which eventually drove him out of this flourishing business, and he returned to his long-neglected medical profession. Castaldi's new "art" was received coldly by his apprehensive fellow citizens. As soon as he was buried, they invaded the printing office and, believing that the printing machines were the "devil's instruments", tore it apart.

Key words: Panfilo Castaldi, movable type press, 15th century

Agli inizi del Quattrocento l'istruzione e l'insegnamento erano ancora -da secoli- prerogativa quasi esclusiva dei religiosi. Per di più, per l'alto costo dei manoscritti, della copiatura e delle traduzioni (non di rado approssimative o "contaminate"), i testi classici erano prerogativa di pochi. Da parte loro, gli Autori importanti erano poco motivati a scrivere, dato lo scarso guadagno che potevano trarre dalle proprie opere, specie in assenza di qualche ...

* Patologia clinica - Storia della Medicina. Via Nicotera 29; IT - 00195 Roma; Tel. 06.322 30 27, Fax 06.322 32 70, Cell. 333.611 2604. E-mail: l.sterpellone@libero.it

Panfilo Castaldi spiega, secondo la leggenda, l'invenzione dei caratteri mobili a Fausto Comesburgo

According to the popular legend, Panfilo Castaldi explains the invention of movable types to Fausto Comesburgo

sponsor. Di conseguenza anche le biblioteche più fornite contavano poche centinaia di testi, i più preziosi dei quali venivano assicurati con robuste catene ai legghi o ai pesanti banchi di lettura. Per evitare furti.

L'invenzione della stampa avrebbe improvvisamente e radicalmente cambiato le cose. Oggi la si attribuisce unanimemente a Johannes Gutenberg di Mainz (Magonza), anche se di tanto in tanto emergono dubbi su questa priorità, specie se si considera la pressoché simultanea comparsa in altri vari Paesi, oltre che in Italia, dei primi libri stampati. E in ogni polemica riemerge inevitabilmente il nome di un medico di Feltre, Panfilo Castaldi.

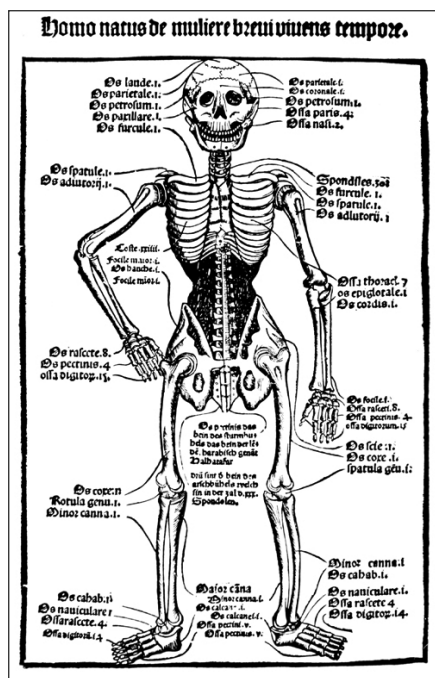
Era nato nella cittadina veneta di Feltre intorno al 1430, e si era laureato a Padova prima del 1457; secondo un atto notarile del 1461, esercitò la professione medica nella città di Capodistria in qualità di "fisico salariato". Ma la sua grande passione era la nascente e rivoluzionaria "arte" della riproduzione dei testi con l'impiego di "lettere di metallo": la stampa: affascinato dalle notizie che cominciavano a circolare su questa nuova tecnica, ne comprese immediatamente l'importanza e le potenzialità per la diffusione della cultura.

In realtà, l'idea di riprodurre disegni e lettere con "caratteri mobili" non era del tutto nuova: già Babilonesi, Egizi e Romani imprimevano lettere e simboli su monete, sigilli, stoffe, laterizi; e anche in Cina e Giappone, nell'VIII secolo (forse anche prima) si stampavano su carta (ad esempio, sulla carta-valuta) o su stoffe simboli, immagini e parole con l'aiuto di blocchetti di legno (che trattengono meglio gli inchiostri).

Ora, per alcuni storici sarebbe stato lo stesso medico di Feltre a *inventare* i caratteri mobili, di metallo, per la stampa: ne avrebbe ricevuto alcuni esemplari di origine cinese come parte della dote della moglie Caterina Gallinetta da Pola, forse epigone di Marco Polo, il quale li avrebbe portati dal "Chatai" -cioè dalla Cina- dai suoi famosi viaggi descritti ne *Il milione*. In area lombarda e veneta, Panfilo Castaldi avrebbe addirittura iniziato la propria attività di tipografo con caratteri in vetro (prodotti a Murano), utilizzando un torchio già nel 1426, quindi *ventidue anni prima* dell'inizio dei lavori di Gutenberg con caratteri metallici. Inoltre, secondo altri studiosi, Castaldi avrebbe insegnato la nuova tecnica a certo Fausto Conesburgo, suo ospite a Feltre, il quale avrebbe poi portato il "segreto" nella propria città: la stessa Mainz (Magonza) di Gutenberg!

Sull'altro versante della *quaestio castaldica* vi sono gli storici: considerando che agli inizi delle esperienze di Gutenberg la "nuova arte" era già oggetto di studi e applicazioni anche in altri Paesi (Olanda, Boemia), essi ritengono che il medico di Feltre si sia *inserito* in questa corrente in quanto cittadino della Serenissima Repubblica di Venezia, che all'epoca era nel pieno del suo splendore e florido centro europeo di traffici commerciali e di conoscenze scientifiche.

Comunque, al di là di questa pur interessante *querelle*, resa ancora più intricata dalla frequente precarietà e scarsa chiarezza di certi documenti, vale il fatto che le prime notizie storiche sull'invenzione della stampa datano al 22 agosto 1450, giorno del contratto stipulato da Gutenberg con un ricco orefice, Johann Fust, per metterlo a parte del segreto di "un'arte misteriosa" (detta *Trücken*, poi divenuta *Drücken* = il pressare) che utilizzava "un torchio e diversi corpi di metallo": superando molte delle difficoltà legate alla riproduzione rapida con "tipi" metallici, egli era riuscito a realizzare un torchio che consentiva una migliore *impressione* dei caratteri sulla carta rispetto a quelli allora esistenti per la xilografia. Il primo "prodotto" uscito dalla piccola tipografia "WERCK und DRÜCKEN" fu la cosiddetta *Bibbia di Gutenberg*, due volumi di 324 fogli a doppia colonna di 42 righe ciascuno, composti in caratteri gotici

Argentinae, Johannes Prūs: Scheletro umano. Da: *Ortus Sanitatis*, 1497. Biblioteca di S. Marco, Venezia

Argentinae, Johannes Prūs: Human skeleton. From: *Ortus Sanitatis*, 1497. St Mark's Library in Venice

certezza alla sua opera personale e non ai suoi collaboratori, se non addirittura a meno scrupolosi “precursori”.

Se un evento improvviso non fosse intervenuto di lì a poco a deviare il corso della storia, Strasburgo e Magonza sarebbero divenute ineluttabilmente il centro europeo di diffusione della stampa. Ma nel 1462 Magonza fu messa a ferro e fuoco dalle truppe di Adolfo di Nassau. Tutti i tipografi fuggirono, disseminando in tal modo la propria arte in Germania e in altri Paesi, compresa l'Italia, ove erano certi di trovare nell'Umanesimo condizioni particolarmente favorevoli allo sviluppo della propria attività. Con loro giunsero nel 1464 i tipografi Conrad Sweynheim o Arnold Pannartz, che nella piccola stamperia instaurata a Subiaco, vicino a Frosinone, editarono i primi libri a stampa italiani. Cinque anni dopo, due altri tipografi tedeschi aprono a Venezia una “bottega di stampa”. Sarebbe stata questa, secondo alcuni, ad

detti “textura”. “Quinternoni” sfusi di quest'opera sarebbero stati presentati nel 1455 personalmente (ma non è certo) da Gutenberg ad Enea Silvio Piccolomini, vescovo di Siena e futuro papa Pio II, il quale si trovava a Wienerneustadt presso l'Imperatore. Ma all'epoca già esistevano 158 esemplari di questa Bibbia, stampata su carta oppure su pergamena (“velino”) ricavata dalla pelle di vitello nato morto. Piccolomini la descrive al Kaiser “di scrittura molto chiara e corretta, senza errori di sorta, che Vostra Eccellenza avrebbe letto senza fatica e senza occhiali”. Il successo raccolto risolse molti dei problemi economici che assillavano Gutenberg, il quale cominciò a produrre in gran numero “Indulgenze papali” a stampa. Tuttavia, date le complesse vicende -soprattutto economiche- della sua vita, non è dato sapere se e quali libri pubblicati in quell'epoca siano da ascrivere con

La statua di Panfilo Castaldi nella
Piazza Maggiore a Feltre

*The statue of Panfilo Castaldi on the
main square in Feltre*

“ispirare” l’attività di Aldo Manuzio e di Panfilo Castaldi.

A quest’epoca Castaldi è medico a Capodistria, ma vuole riavvicinarsi alla terra natia concorrendo al posto di medico di Belluno, da poco vacante. Il Consiglio Maggiore, riunitosi il 12 luglio 1464 per eleggere il nuovo titolare tra vari candidati, propone tra i primi Pamphilus de Feltro “nunc *salariatus* in civitate Capitishistriae”, di grande esperienza e ottima fama”. La votazione avviene con palle rosse (*ballotas affirmativas* = voti favorevoli) e palle blu (voti contrari). Ma Castaldi arriva secondo con soli cinque voti di scarto dal primo.

Due anni dopo egli si trova nuovamente a Feltre, indi a Venezia,

prendendo pratica della nuova tecnica di riproduzione con caratteri mobili. Ma presto, allarmato della crescente concorrenza, si trasferisce a Milano non si sa se continuando ad esercitare, quantomeno privatamente. In breve riesce ad ottenere dal duca Galeazzo Maria Sforza una sorta di esclusiva: per l’apunto il “privilegio” di diventare stampatore. Impianta allora una tipografia di prim’ordine, inizia in tal modo a stampare e 10 aprile opere di Cicerone, privilegiando poi libri di Medicina.

Il medico-tipografo si dedica ora anima e corpo alla nuova attività, coordinando tutto da solo: dalla composizione all’impaginazione, dalla correzione delle bozze alla stampa col torchio. E come medico dà la precedenza alle opere dei grandi classici della Medicina: Ippocrate, Galeno, Avicenna; data la crescente richiesta, esse appaiono le più urgenti da realizzare e diffondere con il nuovo sistema di “moltiplicazione metallica”.

Ma... i colleghi milanesi non se ne stanno con le mani in mano; e in breve riescono a convincere lo Sforza a togliere a Castaldi l’esclusiva della stampa per concederla loro. Profondamente deluso, Castaldi se ne torna a Venezia (ove la sua presenza è testimoniata nell’aprile 1474), riprendendo la

professione medica, indi a Capodistria (15 novembre 1478, e (10 aprile 1482) a Zara come medico stipendiato. Morirà nella città verso la fine del 1487, per l'occasione ricordato come "olim nuper medici phisici salariati in Jara".

E' superfluo sottolineare l'importanza che la stampa ha rappresentato per lo sviluppo e la diffusione della cultura mondiale del Cinquecento e delle epoche successive. Ma la crescente richiesta di libri fu legata non soltanto alla moltiplicarsi delle Scuole e quindi del numero di coloro che sapevano leggere e scrivere, ma anche allo sviluppo industriale della produzione delle macchine, della carta e degli inchiostri.

Non pochi saranno i medici -non solo italiani (a Bologna, Firenze, Roma...)- che si dedicheranno personalmente e a tempo pieno alla stampa (specie dei testi di Medicina) e che hanno contribuito ai perfezionamenti dell'arte tipografica; ma ancor più numerosi saranno coloro che affiancheranno tipografi "laici" in qualità di consulenti, nella difficile scelta e supervisione della stampa dei testi classici o di nuova uscita.

La vecchia questione della priorità dell'invenzione della stampa a caratteri mobili sarà però dura a morire; e di tanto in tanto si riaccende con il rinvenimento di documenti a favore o meno dell'una o dell'altra tesi. Ma, al di là di ogni congettura, oggi si è generalmente del parere che Panfilo Castaldi va sicuramente considerato tra i primi stampatori italiani, se non addirittura il *prototipografo*, il primo di quella illustre dinastia che ha reso l'Italia famosa in questo campo con i nomi di Aldo Manuzio e Giambattista Bodoni.

Tra tanto successo della nuova "rivoluzione tipografica", tuttavia, non sono mancati i contestatori: in prima fila i "copisti", che vedevano seriamente minacciata la propria attività; seguiti a ruota dagli aristocratici che con il diffondersi della cultura vedevano offuscarsi la propria esclusiva immagine di persone erudite, mentre i politici e il clero vedevano nella stampa un potenziale veicolo di idee sovversive.

V'era poi gran parte del popolino che considerava la nuova tecnica come "opera del diavolo". Tant'è che quando morì Panfilo Castaldi, alcuni cittadini entrarono nella sua vecchia stamperia, la misero a soqquadro e -credendoli opere diaboliche-, presero il torchio e gli altri arnesi e li arsero sulla piazza. Solo quattrocento anni dopo, nella Piazza Maggiore di Feltre verrà eretto un monumento al medico-tipografo "scopritore generoso dei caratteri mobili... uomo valente et sapiente nel trascriver libri in metallo".

BIBLIOGRAFIA

1. A.A. V.V. Panfilo Castaldi, in Nuova Enciclopedia Scientifica C. Tedeschi, Firenze, Corrado Tedeschi Editore, s.d.
2. A.A. V.V. Panfilo Castaldi, in Enciclopedia Rizzoli-Larousse, Milano, RCS, 2003.
3. A.A.V.V. Panfilo Castaldi, in Enciclopedia Biografica Universale, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 2007. Baine P, Haslam A. Thype and thypography, L. King Publishing, 2005.
4. Bernardi J. Panfilo Castaldi e l'invenzione dei caratteri mobili da stampa, P. Agnelli 1866.
5. Biasuz G. Per la biografia di Panfilo Castaldi. Quaderni dell'Istituto per la Storia dell'Università di Padova, n. 218, 1977.
6. Buzzi V. Lo sapevi che...? Quello che un milanese deve sapere sulle vie di Milano, Milano, Edizioni Effeti, 1974.
7. Curzon R. A Short Account of Libraries in Italy, pp. 6ff. In H.Cordier The Travels of Marco Polo The Complete Yule-Cordier Edition, Dover, 1993, pag. 138.
8. Enciclopedia Treccani, voce Castaldi Panfilo, Roma 1978.
9. Fornari . L'invenzione dei caratteri mobili Stab.Tip G.Agnelli, Milano, 1880.
10. Penso G. La Medicina medioevale. Ciba Ed., Milano, 1989.
11. Premuda L. Storia della iconografia anatomica. Ciba Ed., Milano 1993.
12. Sterpellone L. Arti e mestieri di Medici famosi. SEI, Torino, 2011.
13. Sterpellone L. Dagli Dèi al DNA, Delfino Editore, Roma, 2000.
14. Sterpellone L. Historias curiosas de la Medicina, Robinbooks, Barcellona 2011.
15. Storia dei libri antichi. Biblioteca Vaticana, Inc. Chigi III 492, Roma.
16. Veneziani P. Dizionario Biografico degli Italiani - Volume 21 (1978).

RIASSUNTO

E' tuttora irrisolta la questione se verso il 1450 sia stato realmente Johann Gutenberg a inventare a Mainz (Magonza) il metodo di stampa a caratteri mobili di metallo, o se a Feltre (nel Veneto) Panfilo Castaldi, anche se generalmente si propende per il primo. Sembra che Castaldi abbia avviato i primi esperimenti alcuni anni prima di Gutenberg E' comunque fuori dubbio che Castaldi - medico - sia stato tra i primi a occuparsi del nuovo rivoluzionario sistema di stampa, riproducendo i testi dei grandi medici del passato, come Ippocrate, Galeno e Avicenna.

Nonostante i successi editoriali, tuttavia, egli fu aspramente avversato dai concorrenti che nascevano numerosi intorno a lui, tanto da essere indotto ad abbandonare la fiorente attività di tipografo e a riprendere la professione medica che aveva quasi del tutto abbandonato. La nuova "arte" non fu nemmeno apprezzata dai suoi conterranei, che subito dopo la sua morte invasero la stamperia, e credendo le macchine "strumenti del diavolo" le distrussero completamente.

Parole chiave: Panfilo Castaldi, stampa a caratteri mobili, XV. secolo

SAŽETAK

Još uvijek nije razriješena dvojba je li novu metodu tiskanja s pomoću pokretnih metalnih slova zaista izmislio Johann Gutenberg u Mainzu oko 1450. ili je to bio Panfilo Castaldi u Feltreu (u regiji Veneto), ali je postalo općeprihvaćenim da je riječ o Gutenbergu. Kako bilo, izvan svake je sumnje da je Castaldi, po zanimanju liječnik, među prvima upotrijebio nov revolucionarni sustav s pomoću kojega je tiskao tekstove velikana medicine poput Hipokrata, Galena i Avicene.

Izdavački mu uspjesi, međutim, nisu pomogli da se obrani od ljute i brojne konkurencije te je na kraju morao napustiti perspektivnu tipografsku djelatnost i vratiti se gotovo potpuno zanemarenom zvanju liječnika. Ovu njegovu "umjetnost" sugrađani uopće nisu cijenili. Štoviše, tek što je umro, provalili su u tiskaru i, vjerujući da su strojevi "vražji instrumenti", potpuno ju razorili.

Ključne riječi: Panfilo Castaldi, tiskanje pokretnim slovima, 16. stoljeće